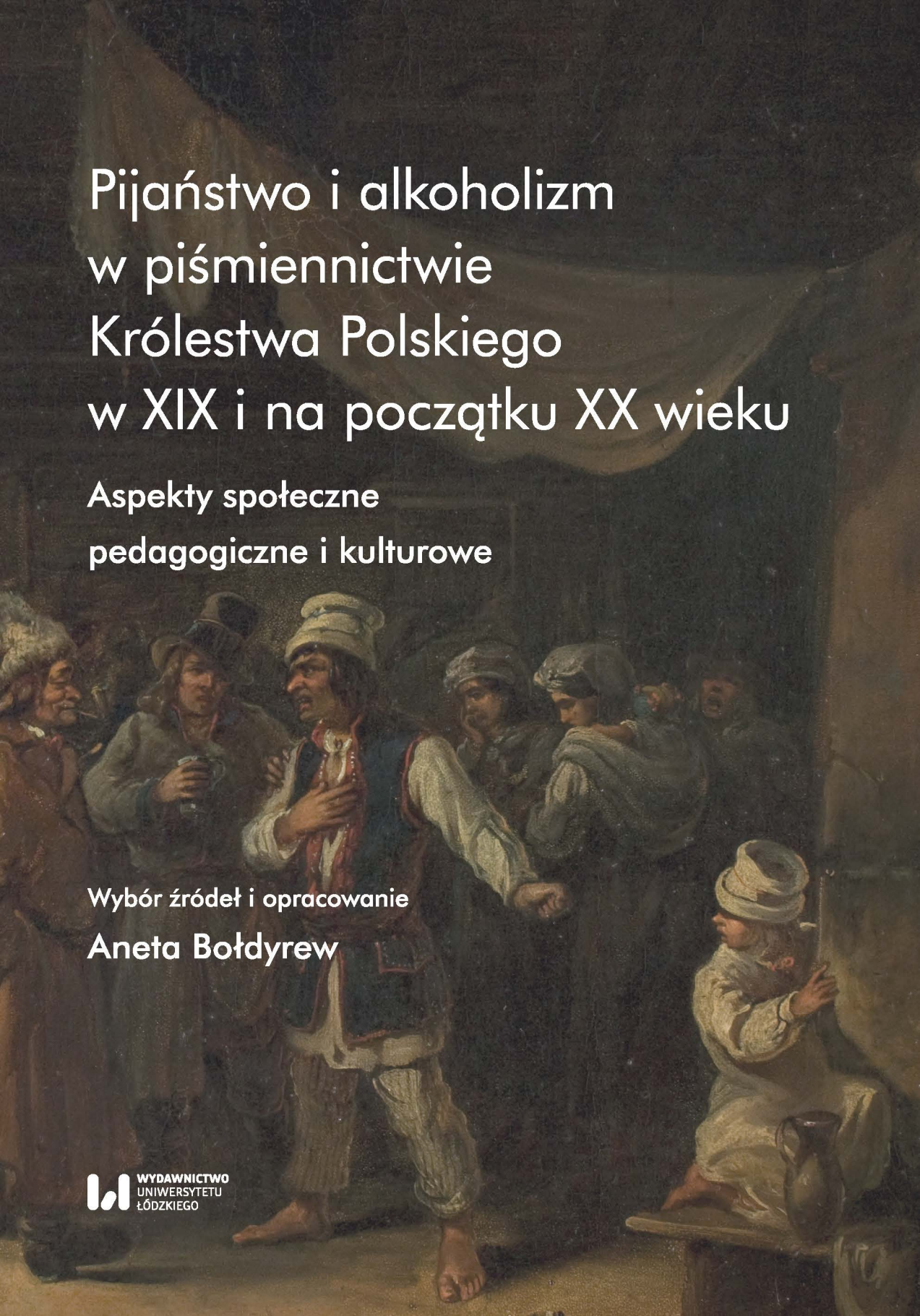
Pijaństwo i alkoholizm w piśmiennictwie Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX wieku

Aspekty społeczne pedagogiczne i kulturowe

Wybór źródeł i opracowanie
Aneta Bołdyrew

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU ŁÓDZKIEGO

Pijaństwo i alkoholizm w piśmiennictwie Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX wieku

Aspekty społeczne pedagogiczne i kulturowe

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Pijaństwo i alkoholizm w piśmiennictwie Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX wieku

Aspekty społeczne pedagogiczne i kulturowe

Wybór źródeł i opracowanie
Aneta Bołdyrew

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO
Łódź 2019

Aneta Bołdyrew – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu
Katedra Historii Wychowania i Pedeutologii, 91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48

RECENZENT
Marek Dutkiewicz

REDAKTOR INICJUJĄCY
Urszula Dzieciątkowska

OPRACOWANIE REDAKCYJNE
Magdalena Granosik

SKŁAD I ŁAMANIE
AGENT PR

KOREKTA TECHNICZNA
Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI
Katarzyna Turkowska

Ilustracja wykorzystana na okładce
Franciszek Kostrzewski, *Chłopi w karczmie*, 1854 rok, ol. płótno, wys. 54 cm, szer. 66 cm
nr inw. MNK II a- 565 w zbiorach Muzem Narodowego w Krakowie
Pracownia Fotograficzna Muzeum Narodowego w Krakowie

© Copyright by Aneta Bołdyrew, Łódź 2019
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.08948.18.0.M

Ark. 13,5; ark. druk. 14,75

ISBN 978-83-8142-579-7
e-ISBN 978-83-8142-580-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

Wstęp 7

Rozdział 1
Pijaństwo ludu a relacje społeczno-ekonomiczne w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku 27

Rozdział 2
Problemy pijaństwa w literaturze i publicystyce religijnej 43

Rozdział 3
Obrazy pijaństwa i pijących w publicystyce społecznej w postyczniowym półwieczu 63

Rozdział 4
Pijaństwo w przekazie literatury popularnej 113

Rozdział 5
Popularyzacja wiedzy o alkoholizmie w perspektywie medycyny i higieny społecznej 123

Rozdział 6
Społeczności lokalne wobec alkoholizmu i abstynencji 147

Rozdział 7
Między zagrożeniem nałogiem a walką z alkoholizmem – obrazy postaw młodzieży w aspekcie społeczno-pedagogicznym 161

Rozdział 8
Alkoholizm jako przyczyna dezintegracji rodziny i społeczeństwa w opinii inteligentek i działaczek oświatowych 187

Rozdział 9
Walka z alkoholizmem jako czynnik odnowy moralnej i narodowej w prasie abstynenckiej na przykładzie „Przyszłości” 213

Postscriptum 231

Spis ilustracji 233

Od redakcji 235

WSTĘP

Pojęcie alkoholizmu, rozumiane jako trwałe, noszące znamiona choroby nadużywanie trunków, czyli „przewlekły alkoholizm" (*alcoholismus chronicum*), sformułowane zostało w 1849 roku przez szwedzkiego lekarza Magnusa Hussa[1], a spopularyzowało się w piśmiennictwie naukowym i publicystyce społecznej w Europie i w USA w drugiej połowie XIX wieku. To dało początek procesowi medykalizacji alkoholizmu, przejawiającemu się przede wszystkim w ujmowaniu problemu (nad)używania alkoholu w kategoriach i praktykach zdrowotnych oraz ekspansji retoryki medycznej. Warto przy tym przypomnieć, że pierwsze próby rozróżnienia pijaństwa zwykłego od przewlekłego podejmowano już na przełomie XVIII i XIX wieku. Opisy skutków upojenia alkoholowego dla organizmu ludzkiego, w tym wpływu nadmiernego spożywania trunków na powstawanie zmian chorobowych, przedstawiali między innymi Benjamin Rush[2] – amerykański lekarz, pisarz i pedagog, oraz brytyjscy lekarze: Thomas Trotter[3] i Thomas Sutton[4]. W pierwszej połowie XIX wieku prowadzono także badania nad społeczno-ekonomicznymi i kulturowymi uwarunkowaniami nadużywania alkoholu; cenne informacje na temat pijaństwa wśród robotników we Francji przedstawił francuski uczony Louis-René Villermé[5]. Prace

---

[1] Magnus Huss (1807–1890), szwedzki lekarz, autor rozprawy *Alcoholismus chronicus, eller Chronisk alkoholssjukdom* (1849–1851), w 1852 roku przetłumaczonej na język niemiecki.

[2] Benjamin Rush (1745 lub 1746–1813), amerykański lekarz, działacz społeczny i polityczny, autor rozprawy *An Enquiry into the Effects of Spirituous Liquors upon the Human Body and Mind*, wydanej po raz pierwszy prawdopodobnie w 1784 roku. Kolejne wydania miały nieco zmieniony tytuł.

[3] Thomas Trotter (1760–1832), lekarz marynarki wojennej, autor wydanej w 1804 roku rozprawy *An Essay, Medical, Philosophical, and Chemical, on Drunkenness, and Its Effects on the Human Body*.

[4] Thomas Sutton (1767–1835), angielski lekarz, który jako pierwszy dokonał naukowego opisu *delirium tremens*. Autor wydanej w 1813 roku pracy *Tracts on Delirium Tremens, on Peritonitis, and on Some other Internal Inflammatory Affections, and on the Gout*.

[5] Louis-René Villermé (1782–1863), francuski ekonomista, lekarz i higienista, specjalista w zakresie epidemiologii społecznej. Prowadził badania statystyczne nad

lekarzy tworzyły fundament dla dalszych badań naukowych nad problemem, który wcześniej postrzegano wyłącznie w kategoriach moralnych. Jednocześnie powstawały teksty moralizatorskie, w których nałóg alkoholowy traktowano tak jak przez wieki – jako słabość charakteru. W piśmiennictwie, w którym konceptualizowano pijaństwo jako problem moralny, ważnym punktem odniesienia był aspekt religijny. Te dwa podejścia – moralne i naukowe – w ciągu XIX wieku funkcjonowały równolegle.

Tendencja do traktowania problemu nadużywania trunków nie tylko jako tradycyjnie pojmowanego pijaństwa, ale także choroby, była z każdą dekadą drugiej połowy XIX wieku coraz bardziej widoczna. Dyskurs naukowy, z dominującą wykładnią medyczną, obecny w fachowym piśmiennictwie, przenikał także do publicystyki społecznej, poradników, działań organizacji trzeźwościowych i kongresów antyalkoholowych. Naukowa wykładnia pijaństwa szybko wyszła poza piśmiennictwo specjalistyczne i dyskusje gremiów uczonych. Jedną z wielu konsekwencji rozszerzenia oglądu problemu i wykorzystania naukowo zorientowanego podejścia było używanie, nie tylko w piśmiennictwie specjalistycznym, nowego słownictwa – pojęć takich jak alkoholizm, degeneracja, zwyrodnienie, nałóg (ten ostatni termin wprowadzili w 1901 roku Ernest Kurtz i Emil Kraepelin[6]).

Zainteresowanie problematyką alkoholizmu rozwijało się również na ziemiach polskich, w tym w utworzonym w 1815 roku Królestwie Polskim. Tak jak w krajach zachodnioeuropejskich i USA, typowe dla toczącej się w Królestwie dyskusji było występowanie dwóch, często przenikających się, ujęć tematu. W pierwszym pijaństwo przedstawiano w tradycyjnych kategoriach moralno-religijnych. W drugim, scjentystycznym podejściu, opartym na wiedzy z zakresu medycyny i innych dyscyplin naukowych, jak ekonomia, statystyka, demografia, socjologia, prawo, pedagogika oraz psychologia, włączano nowe perspektywy w definiowaniu i analizowaniu problemu (nad)używania alkoholu. Objaśnienia medycznych aspektów nałogu, opisy fizycznej, psychicznej i społecznej degradacji spowodowanej uzależnieniem od alkoholu zaczęły się pojawiać w piśmiennictwie adresowanym do szerszego grona odbiorców.

śmiertelnością we Francji, stanem więziennictwa i zdrowotnością więźniów, analizował wpływ stanu higieny i warunków pracy w fabrykach oraz sytuacji bytowej robotników na stan ich zdrowia. Przedmiotem jego badań było także pijaństwo robotników.

[6] Szerzej na temat rozwoju wiedzy medycznej o alkoholizmie w XIX i XX wieku zob. T. Nasierowski, *Historia uzależnień*, „Psychiatria w Praktyce Ogólnolekarskiej" 2007, nr 3.

Pierwszą polską rozprawą naukową dotyczącą pijaństwa było wydane w Wilnie w 1818 roku *Dzieło o pijaństwie* autorstwa Jakuba Szymkiewicza[7], uważanego za pioniera alkohologii polskiej. Tekst ten jest dobrze znany między innymi dzięki opracowaniu Teresy Ostrowskiej[8]. Ważne miejsce w polskim piśmiennictwie zajmuje wydana w Krakowie w 1844 roku praca Fryderyka Hechela[9] *O pijaństwie, o jego szkodliwych skutkach i o środkach zapobieżenia onemu*. W kolejnych dekadach XIX i na początku XX wieku szczególnie intensywnie na terenie zaboru austriackiego rozwijało się piśmiennictwo naukowe, publicystyka społeczna, ukazywały się poradniki dotyczące zagrożeń związanych z uzależnieniem od alkoholu. Był to rezultat postępu badań w zakresie medycyny, higieny społecznej i znajdującej się *in statu nascendi* alkohologii oraz efekt działalności prężnych organizacji abstynenckich. Równie dynamiczny rozwój w zakresie piśmiennictwa i działalności organizacyjnej na rzecz propagowania trzeźwości miał miejsce od połowy XIX wieku na ziemiach polskich pod zaborem pruskim. Kwestie te były wielokrotnie przedmiotem badań[10], podobnie jak działalność organizacji abstynenckich w Królestwie Polskim. Słabiej natomiast jest rozpoznane piśmiennictwo poruszające problemy pijaństwa, alkoholizmu i wstrzemięźliwości. Tymczasem publikacje podejmujące powyższe zagadnienia, wydawane w Kongresówce w ciągu stu lat, tworzą pokaźny, różnorodny zbiór. O pijaństwie, alkoholizmie i abstynencji pisali duchowni, ekonomiści, lekarze, pedagodzy, działacze trzeźwościowi, społecznicy, działaczki ruchu kobiecego, publicyści i pisarze.

Celem niniejszej pracy jest zaprezentowanie – z perspektywy historii oświaty i wychowania – wyboru piśmiennictwa z Królestwa Polskiego dotyczącego

---

[7] Jakub Szymkiewicz (1775–1818), lekarz, działacz społeczny, członek honorowy Uniwersytetu Wileńskiego, członek Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, wolnomularz, nadworny lekarz cara Aleksandra I. Biogram Szymkiewicza zob. *Polski Słownik Biograficzny* (dalej *PSB*), t. L.

[8] T. Ostrowska, *Pierwszy polski traktat o pijaństwie z 1818 roku*, „Archiwum Historii Medycyny" 1977, nr 2. Praca Ostrowskiej została wydana także w formie nadbitki.

[9] Fryderyk Hechel (1795–1851), lekarz, historyk medycyny, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego. Biogram Hechela zob. *PSB*, t. IX.

[10] Zob. m.in. T. Podgórska, *Stowarzyszenie Patriotyczno-Religijne Eleusis w latach 1902–1914*, Lublin 1999; J. Kracik, *W Galicji trzeźwiejącej, krwawej, pobożnej*, Kraków 2008; I. Krasińska, *Ruch abstynencki w Wielkopolsce w latach 1840–1902*, „Folia Historica Cracoviensia" 2013, nr 19; Eadem, *Abstinence press in Wielkopolska: „Central Paper on Temperance in the Grand Duchy of Poznań" (1843–1845)*, „Alkoholizm i Narkomania" 2014, nr 3; Eadem, *Polskojęzyczne czasopisma abstynenckie w latach 1843–1914*, Kraków 2018 (bibliografia tej pracy zawiera zapisy wielu opracowań poświęconych działaniom organizacyjnym i piśmiennictwu dotyczącemu alkoholizmu i trzeźwości).

pijaństwa, alkoholizmu i wstrzemięźliwości, skierowanego do szerokiego grona odbiorców. W tomie znalazły się teksty, które były ważnym elementem kształtowania przekonań, wyobrażeń i postaw opinii publicznej Kongresówki wobec problemów związanych z pijaństwem. Pełniły ważną funkcję w popularyzowaniu szeroko pojętej wiedzy o alkoholizmie. Mając świadomość kontrowersyjności takiego podejścia, zdecydowałam się przedstawić bardzo różne rodzaje piśmiennictwa: poradniki, literaturę kaznodziejską, publicystykę społeczną, przeznaczoną dla niespecjalistów publicystykę popularnonaukową. W XIX i na początku XX wieku wszystkie one odgrywały ważną rolę w procesach samokształcenia i samowychowania czytelników. Współcześnie pozwalają poznać schematy myślenia naukowego, jak i potocznego rozumienia alkoholizmu i trzeźwości na ziemiach dzisiejszej Polski centralnej u progu epoki nowoczesności. Niektóre teksty okażą się być może bardziej przydatne do badań mentalnościowych i rozważań nad relacjami społecznymi niż problemem pijaństwa. Ukazują one jednak meandry postaw wobec alkoholizmu, które zawsze były pochodną aktualnych stosunków społecznych, politycznych, kulturowych. Ograniczona objętość pracy zmusiła mnie do przedstawienia tekstów z lat 1815–1914.

Zamieszczenie różnorodnych w formie i treści tekstów, w moim przekonaniu reprezentatywnych dla swych gatunków i stylów, pozwala dostrzec, jak najczęściej przedstawiano przyczyny i skutki picia alkoholu, w jakich kontekstach ukazywano ten problem, jakie nadawano mu znaczenie w wymiarze indywidualnym i zbiorowym. Promując określone postawy wobec (nie)spożywania alkoholu, ich autorzy chcieli oddziaływać na mentalność jednostkową i społeczną. Teksty rzadko miały wymiar opisowy, neutralny aksjologicznie: zarówno te z założenia moralizatorskie, przekazujące *expressis verbis* albo *implicite* nakazy lub zakazy określonych zachowań i postaw, jak i teksty pisane z perspektywy naukowej, a kierowane do szerszego grona odbiorców, wszystkie zawierały obraz normatywno-etyczny alkoholizmu.

Celem pracy nie jest pełna edycja określonej grupy źródeł, a przedstawienie wyboru piśmiennictwa i materiałów ikonograficznych propagujących określone postawy moralne i upowszechniających wiedzę o pijaństwie i alkoholizmie w kontekście problemów społecznych, wychowawczych i kulturowych. Przedmiotem zainteresowania badawczego nie są teksty dotyczące kwestii *stricte* medycznych, adresowane wyłącznie do grona specjalistów – *nota bene* w czasopiśmie „Zdrowie" w 1909 roku zamieszczono artykuł, w którym omówiono polskie piśmiennictwo medyczne (i teksty z zakresu nauk społecznych) dotyczące alkoholizmu[11]. W wyborze nie uwzględniono także specjalistycznych publikacji

[11] T. Jaroszyński, *Rzut oka na piśmiennictwo polskie w kwestii alkoholizmu*, „Zdrowie" 1909, nr 4.

ekonomicznych, gospodarczych i prawnych dotyczących skutków spożywania trunków oraz alkoholizmu. Oczywiście, to bardzo bogate piśmiennictwo fachowe (którego pewna część pozostaje w rękopisach – jak na przykład dziewiętnastowieczne teksty z zakresu ekonomii politycznej, uwzględniające również problem pijaństwa) jest niezwykle cennym zasobem źródłowym, ale merytorycznie wykracza poza zakres tematyczny niniejszego opracowania. Z konieczności zachowania określonej objętości pracy zrezygnowano także z zamieszczenia w niej wyjątków z literatury pięknej i pieśni ludowych[12]. Zdecydowano natomiast o włączeniu kilku utworów literackich pozostających dotąd w postaci rękopisów. Należą one do tak zwanej literatury popularnej i w odróżnieniu od powszechnie znanych poematów, wierszy, dramatów, powieści, nowel, opowiadań, w których występuje motyw pijaństwa (jak np. *Pan Tadeusz* Adama Mickiewicza, *Ziemia obiecana* i *Chłopi* Władysława Stanisława Reymonta, *Wesele* Stanisława Wyspiańskiego, *Gorzałka* Adolfa Dygasińskiego, by wspomnieć najbardziej znane utwory), funkcjonowały jedynie w lokalnym środowisku, a później zostały zapomniane. W niniejszym tomie nie zamieszczono tekstów z zakresu publicystyki politycznej oraz druków dotyczących takiej problematyki, w których odnoszono się także do kwestii nałogu alkoholowego. Zagadnienia te wymagają bowiem odrębnych studiów. Już wstępna kwerenda potwierdza, że są to materiały godne uwagi[13].

Dokonując wyboru materiału badawczego, zastosowano kilka kryteriów. Po pierwsze, wśród tekstów znalazły się te, które trafiały do szerokiego grona odbiorców – wysokonakładowe, a czasem także kilkakrotnie wznawiane książki i broszury poświęcone w całości lub we fragmentach problematyce pijaństwa. Są to głównie prace autorstwa duchownych, lekarzy oraz działaczek/działaczy organizacji abstynenckich. W publikacji znalazły się fragmenty tych tekstów. Włączenie w dość szerokim zakresie materiałów napisanych przez duchownych

---

[12] Zagadnienia te poruszali m.in.: J. Tuwim, *Polski słownik pijacki i antologia bachiczna*, Warszawa 1935 (praca była wielokrotnie wznawiana); G. Godlewski, *Bachus w kontuszu. Z dziejów motywu alkoholu w literaturze polskiej*, Ciechanów 1989.

[13] Archiwum Państwowe w Radomiu, zesp. 206, sygn. 2579: *Ulotka informująca o sankcjach w stosunku do członków PPS ulegających nałogowi pijaństwa*: „Pijaństwo prowadzi do wrót występku; dlatego pijaków do partii nigdy nie przyjmujemy i pijacy, robiący z siebie nieprzytomne bydlęta, w szeregach naszych znajdować się nie mogą. Z pijaństwa rodzi się bijatyka i kłótnia, niegodne porządnego człowieka. Polska Partia Socjalistyczna oznajmia tu z całą stanowczością, że jednostki upadlające się pijaństwem nie są godne stanąć w jednym szeregu ze świadomym swoich celów proletariatem. Przy przyjmowaniu do kół organizacyjnych trzeba pilną zwracać na to uwagę. Kto był widziany pijanym, do koła organizacyjnego przyjętym być nie może i musi przez trzy miesiące podlegać próbie".

katolickich wynika z obfitości tego rodzaju piśmiennictwa; obok elementarzy, modlitewników, literatury jarmarcznej pełniło w domach włościan ważną funkcję w kształtowaniu ich wiedzy i postaw. Kolejną grupą tekstów mających szeroki zasięg oddziaływania społecznego były artykuły publikowane w popularnych czasopismach społeczno-kulturalnych, prasie adresowanej do ludu oraz tak zwanych czasopismach kobiecych. Wykorzystano także kilka dzienników i czasopism lokalnych – w tym wypadku zaprezentowane artykuły pochodzą z prasy wydawanej poza Warszawą, co pozwala poznać teksty pisane z perspektywy pozametropolitarnej. W zakresie naukowych i popularnonaukowych publikacji o tematyce medycznej uczyniono wyjątek, sięgając do czasopisma „Zdrowie". Z założenia pismo to kierowano do grona szerszego niż środowisko lekarzy, a część artykułów zamieszczanych w „Zdrowiu" była wkrótce po publikacji w periodyku wydawana w postaci samodzielnych broszur kolportowanych wśród szerokiego grona odbiorców. Kolejną grupę materiałów stanowią artykuły z pism propagujących odnowę moralną, w tym z „klasycznego" czasopisma abstynenckiego „Przyszłość", które miało wprawdzie dość ograniczoną grupę bezpośrednich odbiorców, ale część zamieszczanych tam tekstów była omawiana także w innych czasopismach społecznych. Do pracy włączono ponadto kilka rękopisów (pozostających w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie oraz w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie). Wstępna analiza wykazuje, że trudno mówić o ich szczególnej oryginalności, zarówno w treści, jak i formie. Opublikowanie owych interesujących, acz „typowych" w swej kategorii tekstów ma na celu udostępnienie nieznanych dotąd źródeł.

Cenne nie tylko jako uzupełnienie piśmiennictwa, ale także jako samodzielne źródła są powstałe w Królestwie Polskim materiały ikonograficzne[14]. Obrazy oraz grafiki, które w dużej liczbie publikowano w czasopismach społeczno-kulturalnych, były ważną formą budowania wyobrażeń, wiedzy i postaw dotyczących problemu (nad)używania alkoholu. Ogląd dzieła wizualnego w badaniu historycznym wymaga przyjęcia zasady, że nie istnieje tak zwane „niewinne oko", rozumiane jako „spojrzenie całkowicie obiektywne, wolne od wszelkiego rodzaju oczekiwań bądź uprzedzeń"[15]. Niezależnie od tego, czy malowidła i grafiki są dosłowne, czy metaforyczne, świetnie pokazują różnorodność postaw wobec spożywania alkoholu. W niniejszej pracy zamieszczono kilka wybranych dzieł; na uwzględnienie zasługuje wiele innych prac malarskich i graficznych. Interesujące są choćby wizualne „opowieści" o karczmie; motyw ten w sztuce dzie-

---

[14] Odwołuję się także do dzieł powstałych poza Kongresówką, jeśli ich kopie były zamieszczane w czasopismach wydawanych w Królestwie.

[15] P. Burke, *Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne*, Kraków 2012.

więtnastowiecznej był równie ważny, jak w literaturze pięknej i publicystyce. W każdej formie wypowiedzi wyraźnie widoczne są ambiwalencje w konstruowaniu tego miejsca. Karczma, przedstawiana jako istotny element życia wiejskiej wspólnoty, często stwarzała także okazję do sentymentalnych reminiscencji, by przywołać choćby powstałą w 1818 roku grafikę Kazimierza Żwana pod tytułem *Karczma*[16], publikowaną w czasopismach społeczno-kulturalnych na początku XX wieku (ta i dzieła przywoływane w przypisach 18 i 19 nie zostały w niniejszej pracy zamieszczone)[17]. Formy estetyzacji przedstawień indywidualnego i zbiorowego picia, wyobrażeń pijących i problemów wynikających z alkoholizmu – w tym na przykład stale powtarzający się motyw przemocy ze strony pijanych mężczyzn wobec kobiet i dzieci, ale również (nie)obecność w malarstwie i grafice pochodzącej z czasów Królestwa Polskiego pewnych tematów, jak nałóg alkoholowy kobiet – warte są odrębnej analizy. Ciekawym źródłem badawczym są rysunki satyryczne (np. Franciszka Kostrzewskiego i innych, nierzadko anonimowych, twórców), często opatrzone dowcipnymi w zamierzeniu autora komentarzami i bon motami. Interesujące są porównania dzieł powstałych w Królestwie z pracami tworzonymi przez polskich artystów za granicą[18]. Warto także wspomnieć pochodzącą z około 1850 roku scenę alegoryczną Feliksa Pęczarskiego znaną pod tytułem *Satyra na pijaństwo*[19], choć w istocie pijaństwa nie przedstawia[20].

---

16 https://polona.pl/item/karczma,MTEyMzI1NQ/0/#info:metadata [dostęp: 8.01.2019].

17 Motyw karczmy, knajpy, pijących pojawiał się w twórczości malarskiej wielu artystów tworzących w Królestwie Polskim, np. Józefa Chełmońskiego, Władysława Szernera, Stanisława Masłowskiego, Wojciecha Piechowskiego, Stanisława Konstantego Lentza.

18 Zob. np. Władysław Podkowiński, *Przy barze w Paryżu*, http://cyfrowe.mnw.art.pl/dmuseion/docmetadata?id=13705&show_nav=true&full_screen=true#full_screen [dostęp: 8.01.2019]; Karolina Grabowska, *W gospodzie – Bretonka w gospodzie*, http://cyfrowe.mnw.art.pl/dmuseion/docmetadata?id=41334&show_nav=true&full_screen=true#full_screen [dostęp: 8.01.2019]; Maksymilian Antoni Piotrowski, *Zabawa studentów – chrzest fuksa*, http://cyfrowe.mnw.art.pl/dmuseion/docmetadata?id=16158&show_nav=true&full_screen=true [dostęp: 8.01.2019].

19 http://cyfrowe.mnw.art.pl/dmuseion/docmetadata?id=41491&show_nav=true [dostęp: 8.01.2019].

20 Zob. szerzej A. Świętosławska, *Szpetne twarze, szpetne dusze. O wpływach teorii fizjonomicznych na malarstwo Feliksa Pęczarskiego*, [w:] *Szpetne w sztukach pięknych. Brzydota, deformacja i ekspresja w sztuce nowoczesnej*, red. M. Geron, J. Malinowski, Kraków 2011.

Zgromadzone materiały zostały podzielone na grupy rzeczowe, w ramach których kolejne teksty ułożone są w porządku chronologicznym. Celem tego zabiegu jest uwypuklenie głównych obszarów dyskusji oraz wyróżnienie jej szczególnie aktywnych uczestników, a także wskazanie na różnorodność piśmiennictwa poruszającego problem alkoholizmu. Każda część pracy poprzedzona została mottem (cytatem ze źródła niewprowadzonego w głównej części antologii) oraz krótkim wstępem, w którym wyróżniłam kilka, w moim przekonaniu szczególnie istotnych, zagadnień (merytorycznych i formalnych) związanych z zamieszczonymi tekstami i sposobami ujęcia w nich problematyki alkoholizmu. Kolorowe reprodukcje obrazów powstałych w połowie XIX wieku zamieszczono na końcu pierwszej części książki; czarno-białe materiały ikonograficzne zamykają część zatytułowaną *Obrazy pijaństwa i pijących w publicystyce społecznej w postyczniowym półwieczu*; ułożone są w porządku chronologicznym. Źródła zostały opatrzone przypisami, które zawierają informacje na temat pochodzenia materiałów oraz o ich autorach (ustalenie autorstwa nie zawsze było możliwe; część tekstów nie jest w ogóle sygnowana, niektóre oznaczono inicjałami lub pseudonimami, a te nie zawsze można zidentyfikować). W przypadku artykułów prasowych podane zostały podstawowe informacje na temat czasopisma. Teksty opatrzone są przypisami rzeczowymi, zawierającymi informacje dotyczące przywoływanych osób, miejsc, instytucji, wydarzeń i faktów. W przypadku występowania w źródle cytatu z Biblii w przypisach podane jest jego brzmienie na podstawie czwartego wydania *Biblii Tysiąclecia*[21]. Przypisom tekstowym i rzeczowym została nadana wspólna numeracja. Oryginalne przypisy, zawarte w tekstach źródłowych, umieszczone są pod tekstem i opatrzone odsyłaczami literowymi. W materiałach źródłowych uwspółcześniona została ortografia i interpunkcja, zgodnie z zasadami edycji źródeł dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych[22]. Zachowano oryginalne tytuły i śródtytuły oraz układ tekstów. W części materiałów dokonano skrótów, z uwagi na objętość tekstów; opuszczenia oznaczono znakiem: […]. W tekstach źródłowych kursywą zapisano słowa i zwroty obce oraz tytuły dzieł, a także motta. Drukiem rozstrzelonym oznaczono frazy wyróżnione w oryginalnym tekście (niektóre, uznane za nieistotne, pominięto). W cudzysłowy ujęto cytaty i tytuły czasopism, natomiast tytuły i podtytuły artykułów wytłuszczono. Błędy gramatyczne, ortograficzne i zwykłe omyłki językowe poprawiono, nie zaznaczając tego. Niniejsza praca nie spełnia wszystkich wymogów stawianym edycjom źródeł, ale wynika to z jej charakteru i celu.

---

21 http://biblia.deon.pl [dostęp: 5.02.2019].

22 Zob. J. Tandecki, K. Kopiński, *Edytorstwo źródeł historycznych*, Warszawa 2014.

W trakcie redakcji odsyłaczy sięgałam do wielu opracowań; z większości z nich korzystałam także w monografii *Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914*[23]. W książce tej omówiłam wybrane zagadnienia związane z alkoholizmem; tam też znajduje się wykaz wykorzystanej literatury. W niniejszej pracy nie przywołuję jej ponownie. W tym miejscu warto odnotować publikacje, które ukazały się w ostatnim czasie, oraz takie, których nie wymieniam we wspomnianym opracowaniu, a które były źródłem wiedzy i inspiracji w czasie pracy nad tym wydawnictwem. Do grupy tej zaliczyć należy znakomitą *Bibliografię historii Polski XIX i XX wieku*[24], na podstawie której podaję informacje dotyczące wykorzystanych czasopism, oraz opracowanie bibliograficzne Marii Jasińskiej[25]. Udziałowi Żydów w wyszynku i motywowi „żydowskiej karczmy" poświęcona jest praca Glenna Dynnera[26] oraz artykuł Jolanty Żyndul[27]. Obyczajowe aspekty picia alkoholu w XX wieku oraz kulturową rolę karczmy omawia Iwona Kurz[28]. Rozmaitości postaw wobec pijaństwa w literaturze staropolskiej dotyczy cenny artykuł Marii Wichowej[29]. Spośród najnowszych prac należy wyróżnić monografię Izabeli Krasińskiej, dotyczącą prasy abstynenckiej[30]. Interesujące teksty zamieszczono w poświęconym używkom numerze „Przeglądu Historycznego"[31]. Historii środków uzależniających dotyczy także trzytomowe wydawnictwo *Jedzą, piją, lulki palą. Kulturowe aspekty korzystania z używek na przestrzeni wieków*[32]. Warto odnotować

---

23 A. Bołdyrew, *Społeczeństwo Królestwa Polskiego wobec patologii społecznych w latach 1864–1914*, Łódź 2016.

24 *Bibliografia historii Polski XIX i XX wieku*, t. III: *1865–1918*, cz. 1, red. S. Sokołowska, Warszawa 2000.

25 M. Jasińska, *Alkoholizm: bibliografia*, t. I: *Od XVI w. do 1969 r.*, Warszawa 1993.

26 G. Dynner, *Yankel's Tavern: Jews, Liquor, and Life in the Kingdom of Poland*, Oksford 2014.

27 J. Żyndul, *Karczma żydowska jako* locus delicti*, czyli próba przestrzennego usytuowania zbrodni rytualnej*, „Teksty Drugie" 2008, t. IV.

28 I. Kurz, *Alkoholizm: „zalać robaka"*, [w:] *Obyczaje polskie. Wiek XX w krótkich hasłach*, red. M. Szpakowska, Warszawa 2008; Eadem, *Wieś: Karczma stała na końcu wsi, za plebanią*, „Dwutygodnik.com Strona Kultury" 2016, z. 201.

29 M. Wichowa, *Jakuba Kazimierza Haura dyskurs o pijaństwie na tle wypowiedzi na ten temat staropolskich autorów*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny" 2015, t. XII.

30 I. Krasińska, *Polskojęzyczne czasopisma abstynenckie…* Wykorzystałam także tekst I. Krasińskiej, *Udział Zofii Daszyńskiej-Golińskiej w walce z alkoholizmem (1901–1914)*, „Szkice Humanistyczne" 2015, nr 1, 2.

31 „Przegląd Historyczny" 2017, nr CVII: *Używki*. Tam także recenzja autorstwa S. Kuźmy-Markowskiej dotycząca mojej książki, *Społeczeństwo Królestwa Polskiego…*

32 *Jedzą, piją, lulki palą. Kulturowe aspekty korzystania z używek na przestrzeni wieków*, t. I: *Używki w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, red. J. Żychlińska,

również dwutomową publikację Jerzego Besali *Alkoholowe dzieje Polski*[33]. Podając informacje o polskich publicystach, działaczach, uczonych etc., korzystałam z *Polskiego Słownika Biograficznego*[34], w przypisach stosuję skrót *PSB* i podaję numer tomu. Jednym z najważniejszych zadań pracy okazało się zamieszczenie w przypisach rzeczowych informacji na temat przywoływanych w materiałach źródłowych zagranicznych uczonych i społeczników, którzy zajmowali się problemem alkoholizmu, oraz nazw organizacji i nazwisk działaczy abstynenckich. Wymagało to sięgnięcia między innymi do *Słownika biograficznego XIX wieku*[35] oraz anglo-[36] i niemieckojęzycznych[37] opracowań. Bardzo przydatna była także bibliografia zestawiona przez Klausa Dedego[38].

A. Głowacka-Penczyńska, A. Klonder; t. II: *Antropologia używek w gospodarce i życiu społecznym*, red. J. Żychlińska, A. Głowacka-Penczyńska, J. Woźny; t. III: *Używki w sztuce i literaturze*, red. J. Żychlińska, A. Głowacka-Penczyńska, Bydgoszcz 2016.

33 J. Besala, *Alkoholowe dzieje Polski: czasy Piastów i Rzeczypospolitej szlacheckiej*, Poznań 2015; Idem, *Alkoholowe dzieje Polski: czasy rozbiorów i powstań*, Poznań 2017.

34 *Polski Słownik Biograficzny*, t. I–L.

35 J.Z. Pająk, A. Penkalla, J. Szczepański, *Słownik biograficzny XIX wieku*, Toruń 2005.

36 R.F. Wetzell, *Inventing the Criminal: A History of German Criminology, 1880–1945*, Chapel Hill, Karolina Północna 2000; *Alcohol and Temperance in Modern History: An International Encyclopedia*, t. 1–2, red. J.S. Blocker jr., D.M. Fahey, I.R. Tyrrell, Santa Barbara 2003; *Visual Cultures of Science: Rethinking Representational Practices in Knowledge Building and Science Communication*, red. L. Pauwels, Hanover 2006; J. Edman, *Temperance and Modernity: Alcohol Consumption as a Collective Problem, 1885–1913*, „Journal of Social History" 2015, nr 49.

37 M. Hübner, *Zwischen Alkohol und Abstinenz: Trinksitten und Alkoholfrage im deutschen Proletariat bis 1914*, Berlin 1988; A. Heggen, *Alkohol und bürgerliche Gesellschaft im 19. Jahrhundert: eine Studie zur deutschen Sozialgeschichte*, Berlin 1988; R. Trechsel, *Die Geschichte der Abstinenzbewegung in der Schweiz im 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Lozanna 1990; H. Spode, *Die Macht der Trunkenheit. Kultur und Sozialgeschichte des Alkohols in Deutschland*, Berlin 1993; A. Kreuter, *Deutschsprachige Neurologen und Psychiater: Ein biographisch-bibliographisches Lexikon von den Vorläufern bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts*, t. 1–3, Monachium 1996–2013; S. Schaller, *Familie – Geschlecht – Alkoholismus. Geschlechtsspezifische Ausdeutungen und der Blick auf die Familie (1880–1930)*, [w:] *Familienbande – Familienschande: Geschlechterverhältnisse in Familie und Verwandtschaft*, red. E. Labouvie, R. Myrrhe, Kolonia 2007; *Biopolitik und Sittlichkeitsreform. Kampagnen gegen Alkohol, Drogen und Prostitution 1880–1950*, red. J. Große, F. Spöring, J. Tschurenev, Frankfurt nad Menem 2014; F. Spöring, *Mission und Sozialhygiene Schweizer Anti-Alkohol-Aktivismus im Kontext von Internationalismus und Kolonialismus, 1886–1939*, Göttingen 2017.

38 K. Dede, *Vom Rausch: Einige Hinweise auf die Literatur der und Temperenz- und Abstinenzbewegung*, http://www.klausdede.de/bibliographievomrausch.pdf [dostęp: 10.01.2019].

Mam świadomość, że dokonując wyboru materiałów źródłowych pochodzących z XIX i początku XX wieku, tworzę własną narrację o historii alkoholu, pijaństwa i abstynencji, która staje się kolejną „konstrukcją społeczną". Bogactwo materiału źródłowego, którego niewielką część zaprezentowano w niniejszej pracy, oraz możliwość przyjęcia różnych założeń teoretycznych i metodologicznych, z których duża część od dawna funkcjonuje w zachodnioeuropejskim obiegu naukowym, zapewniają szerokie pole analizy i interpretacji. Sposób problematyzowania alkoholizmu w piśmiennictwie i ikonografii warto zbadać również w kontekście innych ważnych zjawisk i procesów epoki, tym bardziej że podobnie jak w zachodniej kulturze, problem alkoholowy w Królestwie Polskim był formułowany w kontekście bieżących dyskusji na ogólne tematy, takie jak rola jednostki w społeczeństwie, wyzwania współczesności, wkład nauki w rozwiązywanie problemów tradycyjnie postrzeganych w kategoriach moralności.

Pamiętając o kilku szczególnie ważnych perspektywach analizy, w pierwszym rzędzie należy podkreślić spojrzenie na problematyzowanie pijaństwa i alkoholizmu przez pryzmat opracowanej przez Michela Foucaulta koncepcji władzy pastoralnej (inaczej – pasterskiej). Foucault pisał, że jest ona normalizującą władzą przewodnika, którego działanie polega na tym, że „ma on moc zobowiązywania ludzi do robienia tego, co niezbędne do zbawienia"; jest autorytetem i lustratorem, który „sprawuje nad ludźmi nadzór i ciągłą kontrolę"[39]. Przez wieki realizowana w instytucjach religijnych, w dobie nowoczesności została zaadaptowana przez specjalistów, stając się ważnym narzędziem sprawowania władzy nad jednostką i społeczeństwem. Dyskurs o alkoholizmie dobrze obrazuje pełnienie w XIX i XX wieku funkcji przewodnika nie tylko przez duchownych, ale także świeckich reformatorów oraz fachowców mających legitymację nauki – lekarzy, prawników, psychologów. Łączył ich ten sam cel oraz wykorzystanie „techniki wyznania" (częściowo także – ekspiacji). Będąc łagodną, dobroczynną, indywidualizującą, władza pastoralna opiera się jednocześnie na pozbawieniu jednostki i zbiorowości autonomicznego wyboru oraz narzuceniu przez pasterzy-ekspertów rozwiązań problemów prowadzących do indywidualnego i kolektywnego dobrostanu – „zbawienia" – którym może być bezpieczeństwo, zdrowie, wykształcenie[40].

Równie ważna i interesująca perspektywa spojrzenia na alkoholizm łączy się z wykorzystaniem kategorii biopolityki, spopularyzowanej przez Foucaulta i innych badaczy, a rozumianej jako zarządzanie biologicznym życiem populacji; narzędziem tego zarządzania (urządzania) jest mająca bardziej techniczne znaczenie biowładza. Realizację biopolityki umożliwiała medycyna i higiena

---

39 M. Foucault, *Filozofia, historia, polityka. Wybór pism*, Warszawa 2000.

40 H. Ostrowicka, *Urządzanie młodzieży. Studium analityczno-krytyczne*, Kraków 2015.

społeczna, normalizujące życie ludzi (lub grup ludzi) zamieszkujących określone terytorium. Łączy się z tym problem medykalizacji, czyli wpisania tradycyjnych, obecnych od wieków bolączek społecznych – takich jak pijaństwo – w kategorie i praktyki zdrowotne. Podejście do pijaństwa jako problemu klasyfikowanego przy pomocy pojęć moralnych ustępowało konstrukcji alkoholizmu przekształconego w problem społeczny i medyczny zarazem. Dostarczając nowe sposoby opisu zjawiska, zmieniając kategorie pojęciowe i analityczne, medycyna i higiena stały się narzędziem kontroli nad egzystencją człowieka, traktowaną jako potencjalnie niebezpieczna. Uznanie alkoholu za jedno z najważniejszych zagrożeń zdrowia publicznego, w myśl organicystycznych idei biopolitycznych, sprzyjało przyjęciu oczywistości medykalizacji alkoholizmu oraz formowaniu się podstaw alkohologii jako dyscypliny naukowej. Włączenie problemu (nad)używania alkoholu w zakres pojęcia zdrowia, definiowanego w kategoriach ryzyka, zagrożenia i nadzoru, dotyczyło nie tylko piśmiennictwa specjalistycznego, było obecne także w publicystyce społecznej Królestwa Polskiego. Na przełomie XIX i XX wieku alkoholizm nierzadko traktowano w kategoriach *stricte* choroby – choć opisu alkoholizmu jako choroby i wyróżnienia jej stadiów dokonał dopiero Elvin Morton Jellinek (1890–1963, amerykański lekarz czeskiego pochodzenia, autor opublikowanej w 1960 roku rozprawy *Koncepcje alkoholizmu jako choroby*). Wart refleksji jest także problem, jak na początku XX wieku podejście do alkoholizmu zmieniało się w związku z rozwojem psychiatrii oraz eugeniki.

Uwzględnienie kategorii biopolityki w analizie piśmiennictwa pozwala historykowi oświaty i wychowania dostrzec szereg ważnych procesów, w tym higienizację i medykalizację zagadnień wychowawczych. W XIX wieku wywody o kształtowaniu charakteru i moralności w obliczu problemów uznanych za szczególnie groźne – jak alkoholizm (ale także na przykład onanizm) – zaczęły być dyskutowane pod kątem higieny i zdrowia. Stąd dużą wagę przykładano do rozwoju higieny szkolnej oraz prowadzenia akcji edukacyjnych wśród młodzieży. Wyjaśnianie problemu nadużywania trunków za pomocą kategorii medyczno-higienicznych miało wzmocnić efekt edukacyjny i wychowawczy. Stosowanie naukowych argumentów w piśmiennictwie adresowanym do szerokiego grona odbiorców skłaniało do postawienia pytania o społeczną rolę wiedzy naukowej, o jej znaczenie w budowaniu nowoczesnego społeczeństwa. Oczekując od obywateli troski *pro publico bono* w wymiarze moralnym i zdrowotnym, tworzono obraz alkoholizmu jako problemu bezwzględnie wymagającego rozwiązania. Popularyzując wiedzę o szkodliwości alkoholizmu, podkreślano, że indywidualna kondycja zdrowotna ma wymiar zbiorowy. Przy użyciu kategorii medyczno-higienicznych i wychowawczych pisano także o szkodliwości spożywania różnych substancji – kawy, herbaty, czekolady, przypraw korzennych. Zastanawiano się

również nad znaczeniem diety, w tym wegetarianizmu, jako czynnika mogącego zapobiegać, a nawet wyleczyć nałóg alkoholowy.

Mówiąc o roli nauki w obrazowaniu skutków picia alkoholu, warto zwrócić uwagę na możliwość odczytania wymienionego piśmiennictwa z uwzględnieniem tendencji wskaźnikowania alkoholizmu, sytuowania go w tabelach statystycznych – sporządzano zestawienia dla całej populacji oraz szczegółowe, w tym na przykład obrazujące poziom spożywania alkoholu przez dzieci i młodzież. Uznanie w XIX wieku statystyki za doskonałe narzędzie do badania zjawisk życia społecznego wiązało się z przypisaniem jej roli diagnostycznej; w kolejnym stuleciu coraz częściej korzystano z jej możliwości monitorująco-kontrolujących. Na ziemiach polskich, jak w całej Europie, statystyki dotyczące alkoholizmu miały też charakter porównawczo-rywalizacyjny[41].

Ważną ramą analityczną dyskursu o alkoholizmie jest tak zwana panika moralna, pojęcie używane współcześnie do opisu nieadekwatnej reakcji społeczeństwa na jakieś zjawisko, uznawane przez „obrońców moralności" oraz media za groźne. Wywodzi się z socjologii dewiacji: wybuch paniki moralnej jest związany z wykreowaniem społecznego lęku wobec zaistnienia lub eskalacji zjawiska uważanego za zagrażające ładowi społecznemu. Łączy się z kreacją tak zwanych ludowych diabłów, którym przypisuje się odpowiedzialność za sytuację uznaną za groźną i dewiacyjną, poddaje etykietowaniu, stereotypizacji, stygmatyzacji i wykluczeniu[42], wyznaczając im rolę wrogów publicznych[43]. Z zagadnieniami tymi łączy się mechanizm kozła ofiarnego, polegający na wykreowaniu ofiary (jednostki lub grupy) będącej obiektem agresji społeczności. Wykorzystanie tych pojęć może służyć analizie kilku różnych zjawisk. Po pierwsze, warto spojrzeć na użycie alkoholizmu jako kozła ofiarnego w sytuacji pojawienia się dowolnego problemu społecznego; alkoholizm może też być tematem zastępczym w obliczu pewnych ważnych wydarzeń i procesów (np. konfliktów na tle ekonomicznym i politycznym), co jest typowe dla mechanizmu wpisującego się w pojęcie paniki moralnej. Po drugie, warte refleksji są zjawiska etykietowania, stereotypizacji, stygmatyzacji i wykluczenia w odniesieniu do osób (nad)używających alkoholu – zwłaszcza mężczyzn z ubogich i średniozamożnych grup społecznych. Kategoryzowano ich jako zagrożenie dla nich

---

41 Z. Melosik, *Wskaźnikowanie człowieka i rzeczywistości jako forma sprawowania władzy*, „Przegląd Pedagogiczny" 2016, nr 2.

42 Szerzej na temat różnych perspektyw teoretyczno-badawczych w kontekście stygmatyzacji społecznej zob. m.in. E. Goffman, *Piętno. Rozważania o zranionej tożsamości*, Gdańsk 2005; E. Czykwin, *Stygmat społeczny*, Warszawa 2007.

43 M. Strupiechowska, *Panika moralna jako pole starcia interesów publicznych*, „Prakseologia" 2017, nr 159.

samych, ich rodzin i społeczeństwa, w ikonografii przedstawiano jako osoby o dystynktywnym wyglądzie. Pijak łatwo mógł się stać potencjalnym przestępcą, wejść w konflikt z prawem, naruszyć normy życia społecznego. Trzecią kwestią jest analiza tego, jak wyznaczano osoby i grupy, którym przypisywano odpowiedzialność za poziom pijaństwa, zwłaszcza wśród ludu. W całym badanym okresie winę za taki stan rzeczy przypisywano Żydom. Kontynuowano przy tym retorykę obecną już w czasach Księstwa Warszawskiego, kiedy prowadzenie szynków przez Żydów nazywano utrzymywaniem „poczwary pogryzającej w korzeniu jestestwo ludu rolniczego"[44]; podobny styl wypowiedzi był obecny w piśmiennictwie także w czasie I wojny światowej (pisano o „spekulantach Żydach", sprzedających wódkę w „brudnych żydowskich sklepikach"[45]). Wartościujące wypowiedzi na temat udziału Żydów w wyszynku, uznanie ich za winnych rozpijania i demoralizacji społeczeństwa Kongresówki były odsłoną antysemickiego mitu, obecną także w ikonografii. Graficzne przedstawienia żydowskiego karczmarza jako postaci o odrażającym wyglądzie, z wyraźnie odmiennymi cechami fizycznymi, to często powtarzany motyw przyczyniający się do utrwalenia niechęci wobec Żydów.

Poszukiwanie „winnego" narastającego problemu pijaństwa i przypisanie odpowiedzialności w tym zakresie żydowskim karczmarzom było związane z przyjęciem perspektywy narodowej jako punktu odniesienia w dyskursie o alkoholizmie. Kierowano się potrzebą jedności narodu w opozycji do Innego, Obcego, choć w wypowiedziach identyfikujących alkoholizm jako zagrożenie dla wspólnoty narodowej zazwyczaj nie precyzowano rozumienia „narodu", nie określano, kogo (nie) obejmowało to pojęcie ani co miało określać zbiorową tożsamość i wyznaczać granice wspólnoty. Włączenie do perswazyjno-normatywnych wypowiedzi o nałogu alkoholowym kategorii narodu sprzyjało konstruowaniu zagrożeń dla bezpieczeństwa i stabilności wspólnoty, której niepodległościowe dążenia były eksponowane w bezpośredni lub zawoalowany, z uwagi na ingerencję cenzury, sposób. Trzeźwość można odczytywać jako *conditio sine qua non* działań niepodległościowych – jej brakiem tłumaczyć ich niepowodzenia. Wyrażane na początku XX wieku sądy działaczy trzeźwościowych nawiązywały do słów Adama Mickiewicza: „A któż kiedy widział, aby brzuch pełny dawał mądrość, i głowa pijana zgodę, aby z mięsa i wina wskrzesić Ojczyznę? I dlatego zmowy i spiski takie nie udają się, bo jaki początek, taki koniec.

---

44 Biblioteka Książąt Czartoryskich (rękopisy), sygn. 5234, *Wykaz czyli sumariusz pism nadesłanych do Komitetu w materii polepszenia bytu włościan polskich: Uwagi względem polepszenia losu włościan w Księstwie Warszawskim. Opinia połączonych rad powiatów łęczyckiego i zgierskiego, 18 X 1814*, k. 86.

45 *Zwalczajmy pijaństwo*, „Polska Ludowa" 1916, nr 13.

A lekarze wiedzą, iż dziecię poczęte z ojca, który się obżarł i opił, głupie jest i niedługo żyje”[46].

Wydaje się, że interesującym kryterium analizy jest włączenie kategorii *Nestbeschmutzer*, oznaczającej tę/tego, „co własne gniazdo kala”. Jej zastosowanie pozwala ocenić stopień krytyki własnej grupy/wspólnoty/społeczności w odniesieniu do problemu pijaństwa: kto i jak konstatował odpowiedzialność własnej grupy, własnego środowiska za problem alkoholizmu.

Bardzo istotna jest analiza problemu alkoholizmu z uwzględnieniem czynników społeczno-środowiskowych, płciowych, różnic klasowych, narodowościowych i wyznaniowych. Warto zwrócić uwagę na jeden z aspektów – mianowicie oczywistość konstruowania pijaństwa w XIX wieku w związku z podziałami społecznymi. Społeczny stosunek do picia był różnicowany w zależności od tego, o jakich osobach/grupach/warstwach społecznych mówiono. Pisali o nim przedstawiciele warstw wyższych, prezentujący paternalistyczny stosunek do zjawiska, które określali mianem problemu społecznego – rozumiejąc go jako nałóg rozpowszechniony wśród ludu, przemilczając zaś często pijaństwo elit[47]. W powstających w kręgach ziemiaństwa w okresie międzypowstaniowym opisach pijaństwa włościan widoczna była tendencja do traktowania chłopów jako społecznie niedojrzałych i moralnie niesamodzielnych. Zdaniem Tomasza Kizwaltera, piśmiennictwo powstające w kręgu „klemensowczyków”, skupionych wokół Andrzeja Zamoyskiego, charakteryzowało między innymi to, że „infantylizacji towarzyszyła nieodłączna protekcjonalność”[48]. W ostatnich dekadach XIX i na początku XX wieku wraz z postępem urbanizacji i industrializacji za dominujący problem uznano alkoholizm niższych grup miejskiej społeczności – niezamożnych rzemieślników i robotników. Zwłaszcza ci ostatni byli przedmiotem troski reformatorów społecznych. Ich starania na rzecz propagowania wstrzemięźliwości polegały w dużej mierze na dyscyplinowaniu klasy robotniczej. Dla lekarzy i higienistów działających na przełomie wieków było jasne, że powszechne picie wśród elitarnych grup podważa słuszność założenia o biedzie jako głównym predykatorze alkoholizmu. Warto się zastanowić, w jakim stopniu

---

[46] A. Mickiewicz, *Księgi pielgrzymstwa polskiego*, [w:] Idem, *Dzieła poetyckie*, t. 2, oprac. Z. Dokurno, Warszawa 1983.

[47] Podobnie w wielu tekstach przemilczany był obyczaj płacenia biedocie alkoholem przez zamożnych. Księgi domowych wydatków potwierdzają taką praktykę. Zob. np. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, sygn. 7171/I, *Księga rachunków domowych nieznanej osoby z lat 1839–1842 i 1856–1857*, k. 49v: „Za dwa dni prania kobiecie, wódka dla niej”, k. 65: „Wódka dla ludzi ze wsi i piwo”, k. 69: „Mydło, spirytus krawcowi za naprawy”.

[48] T. Kizwalter, *W stronę równości*, Kraków 2014.

higienizacja i medykalizacja pijaństwa była drogą do „zrównania" pijących oraz jakie nowe kategorie podziałów tworzono.

Problemem godnym analizy jest porównanie piśmiennictwa dotyczącego alkoholizmu wychodzącego w Królestwie Polskim oraz na pozostałych ziemiach polskich, co wymaga uwzględnienia odmiennej sytuacji społeczno-ekonomicznej, politycznej, edukacyjnej, kulturalnej w każdym z zaborów. Interesujące wydaje się zagadnienie współpracy ponadzaborowej oraz wzajemnych transferów wiedzy i modeli wyobrażeń problemu pijaństwa w kulturze wysokiej i popularnej. Równie ważne są badania porównawcze tekstów powstałych na ziemiach polskich z piśmiennictwem zachodnim. Badaniom takim warto poddać zakres, założenia i formy polskiego i obcego piśmiennictwa skierowanego do szerokiego grona czytelników i realizującego cele edukacyjne i wychowawcze. Interesująca jest kwestia stopnia oryginalności/wtórności polskiego piśmiennictwa. Jego analiza może pomóc również w odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu polski ruch abstynencki zaistniał jako zjawisko odrębne.

W tekstach naukowych i popularnych wydawanych w Królestwie Polskim wiele miejsca poświęcano opisom aktywności amerykańskich i zachodnioeuropejskich organizacji trzeźwościowych, zamieszczano sprawozdania i recenzje dotyczące działalności badawczej specjalistów zajmujących się medycznymi, społecznymi i wychowawczymi aspektami alkoholizmu. Warto zwrócić uwagę, że w tekstach poruszających zagadnienia praktycznej działalności odwoływano się do antyalkoholowych inicjatyw podejmowanych w USA i różnych krajach europejskich, a w odniesieniu do kwestii naukowo-badawczych najczęściej przywoływano dorobek uczonych z krajów niemieckojęzycznych (trudno się dziwić temu kierunkowi transferu wiedzy, zważywszy, że najwięcej pochodzących z Kongresówki studentów medycyny, poza rosyjskimi uniwersytetami, kształciło się na uczelniach niemieckich oraz Uniwersytecie Wiedeńskim). Chętnie opisywano działalność antyalkoholową w społeczeństwach pozbawionych niepodległego państwa, łączących walkę z alkoholizmem z modernizacją społeczną; dotyczyło to na przykład fińskiego ruchu abstynenckiego.

Istotnym zagadnieniem jest sposób ukazywania problemu spożywania alkoholu przez dzieci i młodzież. Był to jeden z najważniejszych tematów pojawiających się w publicystyce społecznej i naukowej. Młode pokolenie, w zachodnim piśmiennictwie przedstawiane w kategoriach szczególnej wartości narodu i państwa, w polskim dyskursie było kategoryzowane jeszcze wyraźniej: jako „przyszłość narodu", jego najważniejsze zasoby w procesie budowy nowoczesnego i – jak wierzono – niepodległego kraju. Degeneracja młodego pokolenia z powodu nałogu alkoholowego budziła głęboką obawę lekarzy, higienistów, wychowawców. Próbując zbadać wpływ alkoholu na organizm dziecka, określić fizyczne, psychiczne i społeczne skutki alkoholizowania się dzieci i młodzieży,

sięgano do argumentów medycznych i moralnych. Część owych badań i diagnoz została sfalsyfikowana w XX wieku; część obserwowanych na przełomie wieków XIX i XX negatywnych skutków podawania alkoholu dzieciom i młodzieży potwierdzają dzisiejsze ustalenia – na przykład występowanie FAS – alkoholowego zespołu płodowego, będącego skutkiem działania alkoholu na płód w okresie prenatalnym.

Warto też się zastanowić nad sposobami opisu zagrożeń wychowawczych wynikających z nałogu alkoholowego rodziców, analizując przy tym (de)mistyfikację nadużywania alkoholu przez kobiety, oraz skonfrontować (nie)obecność motywu pijącej matki z mitem matki-Polki. Wiele pisano o warunkach wychowania dziecka w rodzinie, w której spożywano alkohol, przy czym do lat 70.–80. XIX wieku eksponowano ten problem w odniesieniu do środowiska chłopskiego, a w ostatnich dekadach stulecia i na początku XX wieku łączono go zdecydowanie z rodziną robotniczą. Warto przeanalizować teksty i ikonografię pod kątem tego, jak ukazywano ofiary alkoholizmu w rodzinie. Znamienne, że w wielu źródłach przedstawiano jako oczywistą i powszechną obecność włościanek w karczmach.

Na przełomie wieków kobietom nie tylko z wyższych warstw, ale także ze środowiska robotniczego, przypisywano określone zachowania i role. Widać tu wpływ zachodniej ideologii klasy średniej, którą w pewnej mierze starano się narzucić również warstwie robotniczej w Królestwie. Kobieta miała pełnić funkcję niepracującej poza domem matki i żony. Alkoholizm męża przedstawiano jako źródło przemocy i pauperyzacji, co zmuszało kobietę do podjęcia pracy zarobkowej. Jak w wielu innych wypadkach, problem alkoholizmu włączano jako temat zastępczy, przesłaniający ważne zagadnienia – w tym wypadku pracę zawodową kobiet, a w szerszym rozumieniu także edukacyjne aspiracje kobiet i ich dążenia emancypacyjne.

Zagadnieniem zasługującym na analizę jest alkoholizm w odniesienia do młodzieży jako osobnej grupy (czy używając pojęcia z zakresu socjologii – kategorii); jest to tym istotniejsze, że kwestia konstrukcji młodzieży i młodzieńczości na przełomie XIX i XX wieku nie jest często podejmowana w polskich badaniach historycznych i pedagogicznych. Młodość przedstawiano jako etap dojrzewania, przygotowania do dorosłego życia, ale zarazem okres narażenia na szczególne ryzyko. Symptomatyczne było przypisywanie adolescentom, zwłaszcza z ubogich środowisk, predyspozycji do czynów niemoralnych i przekraczania norm. Przyczyniło się to do trwałego (obecnego również współcześnie) włączenia do dyskusji o młodzieńczości kwestii zagrożeń, co miało uzasadniać biopolityczne kierowanie młodzieżą. „Zagrożona młodzież" była stale przywoływaną figurą retoryczną; uważano, że młodzież może się stać zarówno ofiarą, jak i sprawcą czynów przestępczych i zachowań dewiacyjnych. Alkoholizm, obok swobody seksualnej i prostytucji, uznano za szczególnie niebezpieczny dla

procesów wychowania i socjalizacji. W odniesieniu do dziewcząt konsekwencje picia alkoholu łączono z obawami dotyczącymi ich seksualności. Niektórzy publicyści wpisywali w sferę seksualności dziewcząt i kobiet warunkowaną biologicznie „aktywną rozwiązłość", wielu traktowało dziewczęcą i kobiecą seksualność jako przyczynę ich „pasywnego zagrożenia". W każdej konstrukcji alkohol występował jako czynnik zwielokrotniający zagrożenia[49].

Problem alkoholizmu w odniesieniu do młodzieży warto odczytywać także z zupełnie innej perspektywy. Chodzi mianowicie o szczególną rolę, wręcz posłannictwo w życiu społecznym, jakie wyznaczano młodym ludziom na początku XX wieku. Podkreślano wagę ich uczestniczenia w działaniach odnowicielskich, w walce z symptomami społecznej degeneracji. Aktywność młodzieży była uznawana za stymulator przemian na rzecz społecznej modernizacji i sanacji etycznej. Podkreślano znaczenie uczestnictwa młodych w organizacjach promujących trzeźwość (w tym na przykład skautowskich albo skupiających młodzież towarzystwach działających pod auspicjami Kościołów) oraz abstynenckich. Oczywiście postulowana aktywizacja w ograniczonym stopniu przekładała się na rzeczywisty udział młodzieży w życiu publicznym oraz działalność propagującą wstrzemięźliwość alkoholową. Łączyło się to również z tym, że choć w warstwie normatywnej widoczna była tendencja do wyodrębnienia młodzieży jako grupy społecznej, w praktyce trudno mówić o wytworzeniu w omawianym czasie (podobnie jak w okresie II Rzeczypospolitej) koncepcji „jednej młodzieńczości". W piśmiennictwie analizowano odrębnie położenie i problemy młodych ludzi w różnych grupach społecznych. Niełatwo odpowiedzieć na pytanie, w jakim zakresie można mówić o inkluzyjnym definiowaniu młodzieńczości w kręgach samej młodzieży. Nieco uproszczając, można powiedzieć, że ekskluzywizm w konceptualizacji młodzieńczości sprawiał, że jedna grupa młodzieży (robotnicza, chłopska) była traktowana jako przedmiot paternalistycznych działań antyalkoholowych, podczas gdy młodzież z wyższych klas miała być współorganizatorem tychże działań. Szczegółowa analiza wymienionych zagadnień wymaga uwzględnienia dłuższej perspektywy czasu, zastosowania wiedzy z zakresu juwentologii, uwzględnienia różnych czynników zróżnicowania młodych ludzi (nie tylko społecznych, ale także na przykład płciowych czy narodowościowych).

Przemiany w podejściu do problemu nadużywania alkoholu, traktowanie go nie tylko jako tradycyjnie pojmowanego zjawiska pijaństwa, ale także jako

---

[49] Zagadnienia te omawiam w pracy: *Alkoholizm, prostytucja, narkomania jako „trucizna młodzieży". Dyskusja o zagrożeniach dorastania w realiach polskiej nowoczesności*, [w:] *Młodzież w sferze doświadczeń edukacyjno-zawodowych*, red. A. Cybal-Michalska et al., Poznań 2018.

alkoholizmu – w rozumieniu medycznym i społecznym – były paralelne do zachodzących w Królestwie Polskim przeobrażeń cywilizacyjnych, politycznych, społeczno-ekonomicznych i demograficznych. Uwzględnienie nowych pojęć i sposobów postrzegania i opisywania alkoholizmu, dążenie do racjonalizacji „problemu alkoholowego" na podstawie wiedzy medycznej, pedagogicznej, socjologicznej łączyło się z „wchodzeniem" Kongresówki w nowoczesność. Przemiany imaginarium społecznego na początku XX wieku wiązały się z poszukiwaniem nowego porządku, wyznaczaniem nowych kryteriów życia społecznego. Jednym z przejawów tych tendencji było dążenie do „odnowy moralnej". Motorem przemian były wpisywane w retorykę walki działania przeciw alkoholizmowi (podobnie jak akcje przeciw prostytucji, hazardowi, nałogowi tytoniowemu), uznanemu za patologię życia społecznego. Propagowane przez pozytywistów i kontynuatorów ich koncepcji na początku XX wieku „unowocześnienie" warto rozpatrywać również zgodnie z myślą konceptualizacji nowoczesności Fryderyka Jamesona, omówionej przez Jana Sowę. Stan społeczeństwa i kultury określany nowoczesnością Jameson opiera na dwóch dopełniających się filarach, stanowiących koherentną całość: pierwszy to modernizacja zachodząca w sferze materialno-gospodarczej, obejmującej przemysł, infrastrukturę, media; drugi, nazywany przez Jamesona modernizmem, dotyczy wartości społeczno-kulturowych i estetycznych[50].

Warto zauważyć, że w wypowiedziach publicystów i intelektualistów z początku XX wieku występują symptomy myślenia w kategoriach „społeczeństwa ryzyka", zjawiska współcześnie analizowanego przez socjologów, w tym Ulricha Becka i Anthony'ego Giddensa[51]. Podsumowując przedstawione wcześniej wątki, należy podkreślić, że niektóre grupy – zwłaszcza robotników i młodzież – uznano za część populacji szczególnie zagrożoną demoralizacją, zatem potrzebującą opieki, kurateli i korekty. W odniesieniu do alkoholizmu, podobnie jak wobec innych zjawisk uznanych za niepokojące lub patologiczne, działania reformatorów społecznych koncentrowały się na edukacji, popularyzacji wiedzy oraz moralnej perswazji, choć w przededniu I wojny światowej pojawiały się także postulaty legislacyjnych nakazów i zakazów.

*

[50] J. Sowa, *Fantomowe ciało króla. Peryferyjne zmagania z nowoczesną formą*, Kraków 2011.

[51] U. Beck, *Społeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Warszawa 2002; A. Giddens, *Nowoczesność i tożsamość*, Warszawa 2001.

Niektóre materiały źródłowe i refleksje towarzyszące opracowaniu niniejszej książki przedstawiałam w czasie posiedzeń gremiów, do których mam zaszczyt i przyjemność należeć. Są to: Komisja Badań nad Historią Nauk Medycznych Komitetu Historii Nauki i Techniki Polskiej Akademii Nauk, Zespół Historii Wychowania przy Komitecie Nauk Pedagogicznych PAN oraz Zespół Pedagogiki Młodzieży przy Komitecie Nauk Pedagogicznych PAN. O swoich planach związanych z wydaniem tej książki mówiłam także w czasie posiedzenia Łódzkiego Towarzystwa Naukowego. Serdecznie dziękuję uczestnikom tych spotkań za opinie, uwagi i sugestie. Wdzięczność za życzliwą pomoc winna jestem pracownikom Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie i Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie. Władzom Wydziału Nauk o Wychowaniu UŁ dziękuję za sfinansowanie badań i publikacji niniejszej pracy. Jak zawsze za pomoc, cierpliwość i wielkie wsparcie dziękuję moim Bliskim – Mężowi i Córkom.